

Bizantinizmus

Szerkesztői fölhívás a *Hitel* 2021. februári tematikus lapszáma elé

A hatalomnak természete szerint való, hogy közelében virágzik a hízélgés, megalázkodás, szolgálalkúság és csúszás-mászás pragmatizmusa. Az értelmiség szereti éles tolla hegyére tűzni ezt a jelenséget, az értelmiséget pedig még többen vádolják azzal, hogy miközben pálcát tör a jelenség fölött, egyéni karrierutak érdekében maga jár élen ennek a magatartásmintának a képviselőjében – különösen olyan társadalmakban, amelyek piaci és történeti okok miatt erőteljes állami és politikai függésben élnek. A hatalom környezetére jellemző mértéktelen hódolat stílusa Bizánchoz kötődik, értelmező szótárainkban bizantinizmusnak nevezik ezt a jelenséget. Bár a második Róma jelzője ez a szó, legalább két évszázada az európai közéletéről szóló gondolkodás szakszavává is vált. Intrikát, megbízhatatlanságot, állhatatlanságot és rossz hajlamú erőt jelöl, amely a hatalom minden áron való megtartására irányul, s ennek érdekében nem sajnál becsületet, szövetséget, emberi életeket és elveket. Rendszerek működési módozatára éppúgy vonatkozik, mint a hatalom közegében működő egyének lehetséges stílusára. A bizantinus magatartás egyetlen célja és kiváltó oka is egyben: a változékony és objektív biztosítékok nélküli, önmagából eredő és önmagát igazoló despotizmus; ettől függ, s ezt tartja fenn. Egy birodalom jelenségéhez kötődik ez a szó, de általános etikai és esztétikai vonatkozásai vannak: a konkrét múltbeli államszervezet sajátosságaiból levonható elméleti tanulságokhoz épp úgy kötődik, mint ahhoz a történelmi hatásrendszerhez, amely a bizánci birodalom öröksége körül kialakult, és máig hat.

Miért Bizánc, milyen szellemi örökségről van itt szó, amely erkölcsi mércévé emelkedett gondolkodásunkban? A világ térképén birodalmak és gyepűországok váltogatják egymást ősidők óta, a nagy népmozgások napjainkig tartó – láthatólag szakadatlan – történetében. Egy ürgelyuknyi terepet sem találni már a földgömbön, amely ne egy-egy világméretű vagy legalább kontinentális szuperhatalom magterülete vagy adózó pereme volna. Erély és siker megállni „a népek tengerében” az állandóság esélyével: Bizáncnak ez sikerült tizenegy

évszázadon át! De bukása mégsem hagyott úrt maga után: egy másik despotizmus ült a helyébe, a szokásait jelentős részben átvevő oszmánoké. Bizánc szellemét a mongol ostor alól kiszabaduló orosz fejedelmek is magukénak követelték, Moszkva harmadik Rómaként ma is igényt tart az orthodox világ fölötti befolyásra és mindarra, amit még hozzá tartozónak tekint – Lengyelország, a Baltikum, Ukrajna és Fehéroroszország példáján láthatjuk, hogy nem kevesebb birodalmi ambícióval, mint az iszlám kalifájának számító szultánok tették, vagy maga Dzsingisz kán.

Ennek a világszervező elvnek jellegében és léteben egyetlen civilizációs képződmény áll ellen másfélezer éve: Európa. A világviszonylatban kis felségterületű és csekély létszámú nemzetek félszigetéről szeretjük azt gondolni, hogy csak legutóbbi 250 évében is többet és maradandóbbat adott civilizációs mintában a világnak, mint nála területileg s lélekszámban nagyobb képződmények egész történetük során. Mégis a birodalmaktól a közelmúltig sem volt biztonságban, s kísérni fogják történetét a jövőben is: előretörnek, majd visszahúzódnak ideiglenesen, mint 1989 mostanság ünnepezt félmúltjában történt. Kétségtelenül igaz: az öreg kontinens történetét e szerint a pulzálás szerint is meg lehetne írni. Egy birodalom visszahúzódnása ugyanis valójában csak ideiglenes reflex lehet: a jelenség létértelméhez kötődik növekedése. A birodalom valójában nem engedheti meg magának a retirálást: létérdeke az expanzió, a gazdasági és a fegyveres siker. Élő törvényszerűség az ókor közel-keleti despotáitól a hackerekkel vívott információs háborúk koráig: a kereskedelem jár elől, nyomában a fegyverek, a konszolidációt pedig szimbolikus ideológiák, sajátos vallási és valláspótló jelenségek tetőzik be, amelyek nyomán új tudat alakul ki a meghódított területen. A túlzott hatalomkoncentrációval jellemezhető, hódító államszerveződéseknek éppen a szimbolikahasználata az, ami a birodalmak jelenségére történelmileg a legjellemzőbb, s amiről a visszahúzódnásuk idején sem mondhatnak le.

Németh László találóan írta, hogy a Konstantin császár idején keletre behúzóuló Róma, Bizánccá válván bebalzsamozta a római hagyományt. Bizánc legfontosabb jellemzője szerinte az, hogy a konzerválás légkörében minden megváltozott Rómához képest – a jelképeken kívül. Az identitás középpontjába a plurális múlt helyett a hatalom logikája került. Egyetlen tényező maradt a politika porondján: a császár, aki a társadalom civilizációs és szellemi-lelki szükségleteit biztosította, versenytárs híján egyszeriben atyja és bírása lett egész világának. Hiába a régít másoló új kapitólium, új fórum, új szenátus és konzulok – a jelképek nem szervesültek politikai és társadalmi valóságba, élő hagyományuk megszakadt, rendszerük csupán utánzat maradt. Régi külsőségek kerültek új alapokra, s a római világ fennmaradásának motorja nem a történelemből kisarjadó élő hagyomány és közszellem, hanem a korlátlan központi hatalom. És éppen ez teszi Bizánccot örökérvényű hasonlítóvá a római hagyományt valló Európa szempontjából: a hatalom egyetlen valódi birtokosának jellege azonos minden despotikus államszerveződéssel. A szervesség helyébe

az erő kultusza lép, amely magához igazítja a hagyományt, s így persze – amíg kihívója nem akad – maga is hagyománnyá válik, megistenül. Törvényszerű, hogy szerveződésének logikája a megkövülés, a bebalzsamozódás lesz, társadalmi értelemben kasztosodni kezd, szerkezeti eresztekei megmerevednek, funkcionális és vagyoni csoportjai az átjárhatatlanságig szakadoznak szét. De összeköti őket a hatalomtól való függés, amely lassan létük egyetlen biztosítékává is válik.

A hódítás, a gazdasági, katonai és/vagy szimbolikus expanzió kényszerében élő politikai berendezkedés kegyetlen csapdahelyzetet eredményez: ha maga nem bír növekedést produkálni, elbukik, s minél kevésbé akar elbukni, annál görcösebben kell növekednie. Nem ismeri a pluralitást, a váltógazdaságot, a reneszánsz módszerét, vagyis a hagyományok folytonos újraértelmezésének készségét. Itt a reneszánsz, az újjászületés is csak politikai forradalom lehet.

Európa peremterületein, mint amilyen a szovjet despotizmus alól 30 éve felszabadult Közép-Európa is, a keleti birodalmi modell sajátos modus vivendije mindmáig kísért. Egész nemzetállamok genezise kötődik a bizánci hagyományhoz – gondoljunk csak a balkáni országok egyikének-másikának változékony identitására, különösen a két román nemzetállamra vagy a csehek és szlovákok történetének a pánszlávizmus Moszkvából gerjesztett birodalmi lázálmaival átjárt vonatkozásaira és ezek országépítő hatására. De nézzünk messzebbre az időben, s mérjük meg a szovjet előtti muszlim-balkáni despotizmus, az Oszmán Birodalom politikai táj- és kultúraformáló hatását hajdani határain innen és túl: említsünk bár csupán csak két szót a 20. [!] század magyar sorsirodalmából, a „hódoltsági mentalitást” és az „ahogy lehet” életérzését...

Ahol a siker a túlélés kényszeréhez kötődik, Bizánc delejes hatása a személy méltóságának alapkérdései közé hatol. Mi marad az értelmiségnek egy olyan világban, amelynek dinamikáját a központosított erő hullámai adják? Ahol a siker annyit tesz: újabb és újabb terepeket törni be a hatalom alá? A bölcsesség morális kényszerhelyzetbe kerül: megcsúfolva rendeltetését, elvállalja egy olyan szerepjáték feladatait, amelyben fékezni, túlélni, megideologizálni lehet a rendszer által adott életfeltételeket és cselekvési lehetőségeket? Vagy a misztikumba vonul, a távolról figyelés önfelszámolásába és gyanakvó magányába menekül, önmaga szüntetvén meg hivatása közegét? Egyáltalán: miből lesz és hogyan rekrutálódik egy ilyen vagy ehhez hasonló rendszerben az, aminek értelmiségi feladatai vannak? Mi szüksége lehet a győzelem és kizárólagosság tudatában élő mindenkori hatalmi jelennek a kritika által kínálható pluralizmusra és viszonylagos távlatokra, ha a hatalom az élet legfőbb szervezőerőinek kisajátítását minden politikai győzelmével önmaga is igazolni tudja? Az utóbbi harminc, hetven, ezer év közép- és kelet-európai történetének tanulságaival tudunk-e ma is érvényesen szólni azokról a jellemformáló és -deformáló viszonyokról, amelyekbe emberek tömegei kerültek egy-egy önkényuralmi helyzet állandósult levegőjében itthon vagy határainkon túl? Felismerjük-e mentális örökségünket: a saját bizantinizmusunkat és hozzá kötődő mumusainkat? Fel tudjuk-e még

idézni azokat az etikai képleteket, amelyek nyomán nemzedékek kerültek itt és a szomszédban a szólás vagy szótlanság kényszerpályáira, s nemzetek idegednek el saját hagyományaiktól és stílusuktól? Érzékeljük, érzékeltethetjük-e még hitellel, milyenek és hogyan hatnak egymásra azok a személyközi viszonyok, amelyek a mi Bizáncunk világában bennünket vagy pályatársainkat körbevettek, elválasztottak, figyeltek, s hogy milyen árnyalataik vannak, hogyan működnek esztétikai és etikai képleteik, emberi sorsokat jellemeken keresztül alakító mechanizmusaik? Újraértelmezhető-e egy régi etikai-esztétikai fogalom öröksége mai belső erkölcsi és külső világpolitikai kihívásaink tükrében? Tudunk-e még vitatkozni Csoóri Sándor döbönt fölismerésével 1993-ból, miszerint a nemzeti értelmiség a hatalommal való mérkőzés évtizedei alatt elveszítette a néppel való kapcsolatát? És van-e mit mondanunk ennek a mérkőzésnek a természetéről, ha Bizánc visszatér?

*

2020. decemberben elindítottuk a *Hitel* Haza és haladás című történelmi rovatát. Kölcsey Ferenc szavaival arra utalunk a rovat címében, hogy irodalom és történelem összetartozását a reformkori hagyomány szerint ma is meghatározónak tartjuk a magyar nemzeti önazonosság szempontjából. Első összeállításunkban a magyar őstörténetkutatás kérdéseiről volt szó – természetesen a teljesség igénye nélkül, de azzal a szándékkal, hogy megmutassuk: az értelmiség történetileg távolinak látszó problémák és speciális szakismereteket igénylő tudományterületek esetében sem mondhat le a közérthetőségnek és a nemzeti identitás formálásának az igényéről, különben az ideológiák, a napi politikai érdekek és a műveletlenség kiszorítják a nemzeti közösség látóteréből a megújulásra és reális önértelmezésre való készséget, és a haza fogalma elszakad saját szerves gyökereitől.

A rovat mostani összeállítása a *Hitel* februári tematikus lapszámainak hagyományába illeszkedik. 2004. december 5-e – a határon túli magyarok kettős állampolgárságáról szóló népszavazás sokkja – után indította el Csoóri Sándor azt a sorozatot, amelyben minden évfolyam második lapszámát valamilyen kijelölt, közérdekű, gyakran nemzetpolitikai jelentőségű témára válaszul születő írásokkal tölti meg a szerkesztőség. A bizantinizmusra vonatkozó ideai téma-fölvételre tizenhárom szerző – író, történész, irodalomtörténész, közszolga – felelt. Számos nézőpont lehetőségeivel ütköztetheti a maga szuverén véleményét a figyelmes Olvasó, egyvalami azonban közös az írásokban: valamennyi esszé, tanulmány és kritika kapcsolatban áll azzal a problémával, hogy az írni, olvasni tudó embernek a hatalom kontrollálásában megnyilvánuló közösségi felelőssége szükségszerűen közös nevezőre hozza az emberi méltóság védelmének és a nemzetben való gondolkodásnak az erkölcsi igényét. Minden hatalom legtermészetesebb korlátja a kultúraalapú közösségi és egyéni önmeghatározás.